

ग्रामीण विकासातील डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे योगदान : एक अभ्यास

प्रविण अर्जुन जाधव

संशोधक

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उपाख्य भिमराव आंबेडकरांनी ओळख केवळ भारतामध्ये नव्हे तर संपूर्ण जगभर 'भारतीय संविधानाचे शिल्पकार' अशीच आहे. एका वंचित समाजात जन्मलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ही एक महत्त्वाची कर्तबगारी असली तरी १९९९ पासून ते १९५६ पर्यंत जवळपास चार दशकांच्या कालावधीत त्यांनी केलेली सामाजिक, राजकीय, धार्मिक क्षेत्रातील कार्य त्यांनी मिळविलेले सर्व प्रमुख समाजशास्त्राचे प्रगाढ ज्ञान आणि आपल्या अध्ययन चिंतनातून साकारलेल्या १५००० पृष्ठांपेक्षा अधिक भरतील इतक्या मोठ्या विविध विषयांवरील ग्रंथांचे लेखन हे त्यांच्या लोकोत्तर बुद्धिमत्तेची आणि बोधिसत्त्वाच्या प्रज्ञेची साक्ष देतात.

डॉ. आंबेडकरांचा जन्म एप्रिल १४ इ.स. १८९१ साली महू या मध्यप्रदेशातील लष्करी छावणी असलेल्या गावात त्या काळी अस्पृश्य गणल्या महार कुटुंबात झाला. सुभेदार रामजी सपकाळ आणि भीमाबाई मुरबाडकर यांचे ते १४ वे अपत्य होते. ते कुटुंब मुळचे महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील आंबावडे या गावचे बाबासाहेबांचे साहित्य जेवढे त्यांच्या वेळी प्रासंगिक होते. त्यापेक्षाही कैक अधिक वर्तमान प्रासंगिक आहे. आज बाबासाहेबांचे साहित्य व विचारभारतातच नाही तर संपूर्ण जगामध्ये संशोधनाचा विषय बनले आहे त्यांच्या जीवनाशी पूर्णपणे परिचीत आहेत. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात तर त्यांच्या विचारांचे महत्त्व अधिक जाणवायला लागते.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये :

१. ग्रामीण विकासाचा संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण विकासासंबंधी डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराची अभ्यास करणे.
३. सद्यकालीन भारतातील ग्रामीण विकासाचा आढावा घेणे.

अध्ययनाची गृहितके :

१. ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही पुरातन आहे.
२. ग्रामीण विकासासाठी डॉ. आंबेडकरांनी शेती विकासाला महत्त्व दिले आहे.
३. सद्यकालीन भारतात ग्रामीण विकास डॉ. आंबेडकरांच्या विचारावर काही प्रमाणात झाला आहे.

अध्ययन पद्धती :

या विषयाचे साहित्य मिळविण्यासाठी विविध ग्रंथालयातून प्राथमिक व दुय्यम साधने संकलित केली आहे. प्राथमिक साधनात शासनाची परिपत्रके, अहवाल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखित साहित्याचा त्यांच्या भाषणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम साधनांमध्ये विविध संदर्भग्रंथ, संपादित ग्रंथ, गौरवग्रंथ, विविध पत्रिका व मासिकांमध्ये आलेले लेख, वर्तमानपत्रातील लेख याचा आधार घेण्यात आला आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे ग्रामीण विकासातील योगदान :

भारत हा कृषीप्रधान देश असून तो अनेक खेड्या - पाड्यांनी बनलेला आहे. आजही भारतातील ७५% जनता ही ग्रामीण भागामध्ये राहते. म्हणून जनतेच्या विकासाचा प्रश्न ग्रामीण भागाच्या विकासाशी जोडला गेला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीची उत्पादकता ही केवळ जमीन धारण करण्याच्या आकाराशी अवलंबून नसून भांडवल, कामगार आणि इतर साधनांशी संबंधित आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय

शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता. शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी संशोधन लेख लिहिले. चर्चा सत्रे, परिषदा आयोजित केल्या आणि शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले आहे. शेती विषयक त्यांचे विचार त्यांच्या स्मॉल होल्डिंग्ज (१९१७) आणि स्टेट्स अँड मायनॉरीटीज (१९४७) जमिनीच्या तुकड्यात शेती करणे हे शेतीविषयक समस्यांचे मुख्य कारण आहे. ज्यात विविध विविध तोटे आहेत. त्यात लागवड आणि उपयोग आणि संसाधनमध्ये अडचणी, वाढत्या किंमती कमी उत्पादकता अपुरे उत्पन्न आणि जीवन मान कमी असल्याचे बाबासाहेबांनी नमूद केले आहे.^४

डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीची उत्पादकता ही केवळ जमीन धारण करण्याच्या आकाराशीच अवलंबून नसून भांडवल किंवा कामगार आदि मुबलक प्रमाणात आणि गुणवत्तापूर्ण अनुत्पादक ठरते.

डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टीने ग्रामीण शेतीचा विकास :

संशोधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असतील तर लहान आकाराची जमीनही उत्पादक होईल. या बाबासाहेबांच्या शेतीविषयी दुरदृष्टी विचारांमुळे स्वातंत्र्यानुसार जमीन धारण कायदा मंजूर झाला. जातीव्यवस्थेत कामगारांची गुलामगिरी व शोषण हे आर्थिक विकासासाठी अत्यंत वाईट असल्याचे नमूद करत, बाबासाहेबांनी कामगारांचे शोषण व गुलामगिरी संपुष्टात आणण्यासाठी लढा दिला सामूहिक शेती, आर्थिक प्रमाणात जमीन किंवा जमीनीचे समान वितरण मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण, पतपुरवठा पाणी, बियाणे जमीनीचे वाटप, मजुरांना किमान वेतन, शेतकऱ्यांना कर्ज देणाऱ्या खाजगी सावकारांवर नियंत्रण व नियमान आदि सूचना त्यांनी शेतीतील समस्यांवर सुचविल्या होत्या.^६ खोती प्रणाली रद्द करणे (१९४९) महार वतन (१९५९) आणि मुंबई सावकार अधिनियम विधेयक (१९३८) या डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतील वेगळ्या यशोगाथा आहेत. कोकण प्रांतातील काही भागात खोतांना जमीन मिळण्याच्या हक्क होता. ज्या शेतकऱ्यांकडून खेत महसूल वसूल करत अशा शेतकऱ्यांनी शेती केली होती, त्यातील एक भाग सरकारला वाटून घेण्यात आला होता. याला खोती व्यवस्था असे म्हणत आणि त्यामुळे ग्रामीण भागातील बहुसंख्य शेतकरी दडपशाही व शोषणाच्या अधीन होते.^७

१४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आंदोलन केले. १९३६ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र कामगार पक्षाची स्थापना केली आणि जाहीरनाम्यात खोती प्रणाली रद्द करण्याला प्राधान्य देण्यात आले. १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबई विधान परिषदेत खोती व्यवस्था रद्द करण्याचे ऐतिहासिक विधेयक मांडले प्रदीर्घ संघर्षानंतर १९४९ मध्ये खोती व्यवस्था संपुष्टात आली. औद्योगिकीकरण आणि कृषी विकासांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था वाढू शकते, असे मत त्यांनी मांडले. भारताचा प्राथमिक उद्योग म्हणून त्यांनी शेतीत गुंतवणुकीवर भर दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दुरदृष्टीमुळे अन्न सुरक्षा ध्येय साध्य करण्यास सरकारला मदत झाली.^८

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सद्यकालीन ग्रामीण विकास :

डॉ. आंबेडकरांनी राज्य समाजवादी संकल्पना मांडली या संकल्पनेत सामूहिक शेतीची कल्पना आहे. मध्यस्थांच्या निर्मूलनासह, जमिनी या राज्याच्या शेतकऱ्यांना वितरित केल्या पहिजेत. शेतकऱ्यांनी एकत्रितपणे शेती करावी. राज्याने कृषी क्षेत्राला आवश्यक भांडवलाचा पुरवठा करावा आणि मिळालेल्या उत्पन्नाचे वितरण शेतकऱ्यांनी करावे. यामुळे कृषी

मजुरांचा प्रश्न सुटल असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. जमीन सुधारणा व राज्याच्या आर्थिक विकासाच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समर्थक होते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील असमानता त्यांनी ओळखली जमीन धारणा आणि जमीन महसूल यंत्रणेबाबतचे त्यांचे मत सध्याच्या काळातही लागू आहे. जमिनीचा आकार वाढविण्यासाठी आणि शेवटी उत्पादकता वाढविण्यासाठी शासनाने सहाकरी शेती अवलंबली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते.^९

डॉ. आंबेडकर यांनी घालून दिलेल्या पायवाटेवर चालत राज्यातील सर्व वीज ग्राहकांना स्वस्त वीज उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्याचा सर्वतोपरी प्रामाणिक प्रयत्न मी करीत आहे. मला खात्री आहे की, एक पद्धतशीर व्यावसायिक दृष्टिकोन अवलंबून, सर्वोत्तम आणून आणि सर्व भाग धारकांना त्यात सामील करून या या प्रमाणात यश मिळेल. शेती व शेतमजुर समृद्ध झाला पाहिजे. असे मौलिक विचार बाबासाहेबांनी मांडले. बाबासाहेबांनी सुचविलेल्या शेतीविषयक सूचनांची सध्याच्या काळात अंमलबजावणी केल्यास शेती व ग्रामीण भागाचे परिवर्तन घडेल असा विश्वास मला वाटतो.

निष्कर्ष :

१. ग्रामीण विकासासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला दैनंदिनी गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांना संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे.
२. ग्रामीण भागातील कुटीरउद्योगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.
३. ग्रामीण भागातील व्यवसनाधिनता संपुष्टात आणण्यासाठी जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
४. राजकीय व्यवस्थेचे काटेकोरपणे विकेंद्रीकरण होणे गरजेचे आहे
५. खेड्यातील सर्व व्यवहार सहकारी तत्त्वानुसार होणे गरजेचे आहे.
६. भारतातील खेड्यामध्ये स्वावलंबी शेतीकरून स्वयंपूर्ण होतील याकडे शासनाने लक्ष देणे गरजेचे आहे.
७. शेती बरोबरच शेतीपुरक योजना शासनाने राबविणे गरजेचे आहे.

८. गावातील विविध वादासंदर्भात निर्माण होणारे प्रश्न तंटमुक्तीचा आधारे सोडवणे गरजेचे आहे.
९. ग्रामस्वच्छता मोहिम ग्रामीण भागात राबविणे गरजेचे आहे.
१०. ग्रामसभा दरमहा होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. निकम गौतम: (डिसेंबर २०११) “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक विचार” लोकसाहित्य प्रकाशन, एन - ५.
२. सेक्टर - ई, कॉ. चंद्रगुप्त चौधरी भवन, गुलमोहर कॉलनी, सिडको, औरंगाबाद, पृ. २५
३. धांडे भगवान: (२००९ नोव्हेंबर) “प्रबोधनाचे प्रहार”, कौशल्य प्रकाशन एन - ११, सी - ३ हडको, औरंगाबाद.
४. रायखेतकर ए. आर., दामजी बी. एन : (जूर २००९) “आर्थिक विचारांचा इतिहास विद्या बुक्स पब्लिशर्स,” औरंगपूरा, औरंगाबाद. पृ. ३०६.
५. कुबेर वा. वा.: (फेब्रुवारी १९९८) “डॉ. आंबेकर: विचारमंथन,” सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ पूणे, पृ. २५२.
६. पाटील मनोहर: (२०१०) “कुले आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतीशास्त्र”, सुगावा प्रकाशन सदाशिव पेठ, पूणे, पृ. ३१५.
७. सोमवंशी बी. सी. (एप्रिल २०१२) “अर्थशास्त्र डॉ. बी. आर. आंबेडकर”, आनंद प्रकाशन, जयसिंगपूरा, औरंगाबाद, पृ. ७.
८. निंबाळकर वामन (संपा): (२००६), “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा”, प्रबोधन प्रकाशन, १/१०, एम. आय. जी. कॉलनी, ८४ रामबाग नागपूर, पृ. १४२
९. जाधव नरेंद्र (संपा): (२०१०) “बोल महामनावाचे,” डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्म भेदी भाषणे ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. पृ. २६५.
१०. मुणगेकर भालचंद्र: (ऑगस्ट २००५) “भारतातील आर्थिक सुधारणा एक आंबेडकरी दृष्टीकोन”, सुगावा प्रकाशन, ५६२, सदाशिव पेठ, चित्रशाळा इमारत, पूणे, पृ. १०.